

Esad Kurtović
Emir Filipović

UDK 930.85(497.15)“05/...”

ČETIRI BOSANSKA SOKOLA¹
FOUR BOSNIAN FALCONS²

Sažetak

Rad obrađuje prošlost četiri utvrđena grada sa imenom Sokol koja su ulazila u sastav srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva – Sokol na Plivi, Sokol u Usori, Sokol u Konavlima i Sokol u Međurječju. Iako geografski udaljeni sva četiri lokaliteta zajedničke osobine, osim u imenu, imaju i u svom strateškom položaju i konfiguraciji terena na kojem su izgrađeni. Površni uvid u toponimiju jugoistočne Evrope pokazuje da na tom području postoji više lokaliteta sa tvrđavskim ansamblom pod imenima Soko, Sokograd, Sokolovo, Sokol, Sokolac, i sl. Očito je strateški razlog odbrane u prirodnom ambijentu predodredio njihovu funkciju i osnovnu karakteristiku istaknutog i prirodno dominantnog položaja u odnosu na okolinu. Gotovo sve utvrde u srednjovjekovnoj Bosni su u svojim sredinama imali istaknutu vojnu ulogu koja im je omogućavala da lako i dominantno kontroliraju okolne predjele. Time se faktor iznenađenja prilikom protivničkog napada smanjivao na najmanju mjeru a stanovništvu i posadi unutar zidina obezbjeđivala veća sigurnost. Ime ovih utvrda je jasna asocijacija na poziciju ptice sokola koja sa uzvisine posmatra i kontrolira okolinu, što bi odgovaralo osnovnim osobinama utvrđenih kompleksa koji su na takvim mjestima izgrađeni radi efikasne kontrole šire sredine.

Ključne riječi: Sokol na Plivi, Sokol u Usori, Sokol u Konavlima, Sokol u Međurječju, utvrda, Hrvatinići, Kosače, Pavlovići, Radivoj Ostojić

¹ Prošireno izlaganje sa naučnog skupa Istraživanje lokalne historije u Bosni i Hercegovini, održanog u Bosanskom kulturnom centru u Gračanici 10. decembra 2010.

² Expanded presentation delivered at the scientific gathering “Researching the Local History in Bosnia and Herzegovina” that was held in Bosnian Cultural Center in Gračanica on December 10, 2010.

Summary

This paper deals with the history of four fortifications named Sokol (eng. Falcon) located on the territory of the medieval Bosnian Kingdom – Sokol on the River Pliva, Sokol in Usora, Sokol in Konavli and Sokol between the Rivers Piva and Tara. Even though geographically distant, all four fortifications, apart from their name, have also got common features in their strategic position and the configuration of the terrain on which they were built on. A superficial glancing at the toponymy of South-Eastern Europe shows that a large number of fortified towns called Soko, Sokol and Sokolac exist in this region. It is evident that the strategic factors of defense in natural settings determined their function and that their main characteristic was the prominent and dominant position compared to the surrounding environment. Almost all medieval towns and fortifications in Bosnia were built on mounts because of military and strategic reasons, since it was much easier to control the wide area around the fortress, thus significantly reducing the factor of surprise during a possible enemy attack, and providing the people within the walls and city crew with higher sense of security. The name of these fortresses is a reference to the Falcon bird which monitors and controls the environment from a high position and the name completely suits the main features of fortified complexes built on such sites for the efficient control of wide areas.

Key words: *Sokol on the River Pliva, Sokol in Usora, Sokol in Konavli, Sokol in Međurječje, fortress, the House of Hrvatinić, the House of Kosača, the House of Pavlović, Radivoj Ostojić*

Uvod

Površni uvid u toponimiju jugoistočne Evrope pokazuje da na tom području postoji više lokaliteta sa tvrđavskim ansamblom pod imenima Soko, Sokograd, Sokolovo, Sokol, Sokolac, i sl. Očito je strateški razlog odbrane u prirodnom ambijentu predodredio njihovu funkciju i osnovnu karakteristiku istaknutog i prirodno dominantnog položaja u odnosu na okolinu. Ime ovih utvrda je jasna asocijacija na poziciju ptice sokola koja sa uzvisine posmatra i kontrolira okolinu, što bi odgovaralo osnovnim osobinama utvrđenih kompleksa koji su na takvim mjestima izgrađeni radi efikasne kontrole šire sredine.

Nas na ovom mjestu posebno interesuju četiri srednjovjekovna bosanska Sokola i njihov trag u historiji srednjovjekovne Bosne. To su Sokol na Plivi u Donjim Krajima, Sokol kod Gračanice u Usori, Sokol u Konavlima i Sokol u Međurječju.

Sokol na Plivi

Srednjovjekovna utvrda Sokol na Plivi može se svrstati među poznatija i važnija mjesta srednjovjekovne bosanske prošlosti. Iako ga geografska odrednica koja najčešće stoji uz njegovo ime veže za rijeku Plivu, ovaj grad zapravo leži na Plivinoj pritoci Sokošnici koja se u Plivu ulijeva tri kilometra od njenih izvora. Pripada tipu visinskog grada i leži visoko na završetku planinske kose Borovice, strmo iznad kanjona Sokošnice, udaljen nekih pet kilometara od Šipova. Svojem položajem Sokol je dominirao područjem koje se prostiralo dolinom Plive sve do Kupreškog polja i planine Vitorog, s jedne, i do brda iznad Gornjeg Ribnika na rijeci Sani, s druge strane. Nalazio se na raskršću važnih komunikacionih puteva kontrolirajući tzv. “solarski put”, koji je produžavao lijevom obalom Plive ka Jezeru i Jajcu, te puteve prema Ključu i Glamoču, a u njegovoj se relativnoj blizini nalazila i raskrsnica kod Carevca. Pošto je bio izuzetno strateški pozicioniran, bio je skoro nedohvatljiv srednjovjekovnom oružju³.

Izvori ne spominju vrijeme kada je tvrđava podignuta, a ni arheološka istraživanja nisu uspjela to pitanje približiti konkretnijem rješenju. Ono što je izvjesno, jeste da je tvrđava Sokol postojala i prije nego je prvi put zabilježena u suvremenim historijskim zapisima iz ljeta 1363. godine, vezanim za provalu ugarske vojske na područje pod vlašću bosanskog bana⁴. Taj ugarski vojni pohod se odvijao u dva pravca; jedan dio vojnih snaga, na čelu sa ostrogonskim nadbiskupom Nikolom i palatinom Nikolom Kontom, prodirao je ka Srebre-

³ Kratke prikaze prošlosti Sokola dali su Ćiro Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo, 1904, 67–68; Hamdija Kreševljaković, “Stari bosanski gradovi”, *Naše starine*, knj. I, Sarajevo, 1953, 24–25, i Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957, 106. Nešto više podataka o ovom lokalitetu, na osnovu arheoloških ispitivanja vršenih na utvrdi tokom 1967. godine, prezentirao je Ivo Bojanovski koji je o Sokolu pisao u nekoliko navrata, isti, “Sokograd, Sokolac, Šipovo – srednjovjekovni grad”, *Arheološki pregled*, knj. 9, Beograd, 1967, 159–161; isti, *Sokol na Plivi*, Spomenici kulture – Serija A, Broj 18, Društvo konzervatora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968; isti, “Sokol na Plivi”, *Naše starine*, knj. XIII, Sarajevo, 1972, 41–69. Rezultati do kojih je on došao u velikoj mjeri čine osnovu svih naših saznanja o stanju arheološkog lokaliteta tvrđave i koriste se i u recentnijoj literaturi, Marko Popović, “Uticaj pojave topova na razvoj obrambenih sistema srednjovekovnih gradova u Bosni”, *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1989, 99–110; isti, “Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини – Прилог проучавању фортификационих структура”, *Зборник за историју БуХ I*, САНУ, Београд, 1995, 33–55.

⁴ Šišić, Ferdo: *Studije iz bosanske historije – I. O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I. god. 1363*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XV, Sarajevo, 1903, 319–325.

niku u Usori, dok se glavнина vojske, predvođena kraljem Ludovikom, uputila na zapad, u dolinu rijeke Plive, udarivši na grad Sokol. Tu je, u svom vojnom logoru, ugarski kralj izdao nekoliko povelja, od kojih su nam tri sačuvane sa izričitim spomenom Plive i Sokola. Prve dvije su datirane 8. jula 1363. godine “Datum in plynā in obsidione castrī Zokol terre Boznensī”⁵. Već dva dana kasnije, 10. jula, kralj Ludovik poslao je pismo Mlečanima “Datum in castris propre Zakol”⁶.

S obzirom da se sadržaj ovih dokumenata nije odnosio na pojedinosti iz vojnih operacija, te da tadašnji ugarski izvori o toku i rezultatima rata ne nude nikakve podatke, nešto više pojedinosti o upadu Ludovikove vojske u Bosnu 1363. godine i opsadi Sokola dobijamo iz dokumenta koji je nastao tri godine nakon što su se spomenuti događaji desili. Naime, 11. augusta 1366. godine, pod Prozorom u Rami, bosanski ban Tvrtko darovao je vojvodi Vukcu Hrvatiniću, grad Sokol i župu Plivu za njegovu vjernu službu u ratu protiv kralja Ludovika⁷. Iz sadržaja povelje saznajemo da je “u ono vrijeme”, kada se na Tvrtka “podigao” ugarski kralj Ludovik i prišao u Plivu pod grad Sokol, vojvoda Vukac hrabro vodio odbranu ove župe i utvrde osujetivši ugarske napade i izvršivši “vjernu službu” prema svom vladaru, zbog koje je kasnije i

⁵ Nagy, Imre – Farkas Deak – Gyula Nagy: *Hazai oklevéltár 1234-1536*, Budimpešta, 1879, 269–270.

⁶ Ljubić, Šime: *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, knj. IV, JAZU, Zagreb, 1874, str. 57.

⁷ “Створихъ милость свою господьскъ своему вѣрному слъзѣ ѿ име воеводѣ Влькцѣ Хрватини-нѣ за неговѣ вѣрнѣ слъжеѣ. У оно време къда се подвиже на ме згръски краль ѿ име Лдовикъ и приходи ѿ Плѣвѣ подѣ Соколь и внидази ми воевода Влькцѣ вѣрно послѣжи и за неговѣ вѣрнѣ слъжеѣ дахъ ми градѣ ѿ Плѣвѣ ѿ име Соколь съ вьсомѣ Плѣв(омѣ) ѿт mee до mee: ѿт зскопла по Крътовѣ слѣ, а ѿт Дламоца по Витораю, а ѿт Лджць до Ръчеве, а ѿт Лѣке по зламение. Този дасмо градѣ Соколь с вьсомѣ Плѣвомѣ воеводѣ Влькцѣ за племенно немѣ и неговѣ послѣднемѣ, ѿ вѣке аминь безѣ всакога господьскога дохотка”, Јелена Мргѣн-Радојчић, “Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу”, *Стари српски архив*, књ. II, Лакташи, 2003, 169. Povelja se nalazila u ostavštini grofice Vjekoslave, rođ. Sermage, koju je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti dobila u jesen 1887. godine, od kada se ona i čuva u Akademijinoj knjižnici u Zagrebu. Prvi ju je objavio Franjo Rački, “Povelja bosanskoga bana Tvrtka od god. 1366.”, *Starine JAZU*, knj. XXI, Zagreb, 1889, 81–82. Kasnije je objavlјivana i u: Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, JAZU, Zagreb, 1892, 34–35; Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici*, Sveska I (od godine 1100-1499.), JAZU, Zagreb, 1898, 83–84. Detaljan opis dokumenta donosi Gregor Čremošnik, “Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka”, *GZM n.s.*, IV-V (1949-1950), Sarajevo, 1950, 109–110, dok je njegovu sliku objavio Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije II (Reprodukcije)*, Historijski institut JAZU, Zagreb, 1952.

nagrađen. Tada je Sokol sa župom Plivom, izuzet iz vladarskog domena porodice Kotromanića i dat u vječnu baštinu knezu Vukcu Hrvatiniću i njegovom potomstvu sa potpunim finansijskim imunitetom⁸.

Iako na osnovu raspoloživih historijskih dokumenata ne možemo saznati da li je Vukac Hrvatinić prije ovog ugarskog vojnog pohoda obnašao dužnost banovog kaštelana u sokolskoj tvrđavi ili je tu došao na čelu odreda bosanske vojske koji je krenuo u pomoć ovom gradu⁹, izvjesno je da je njegovu “vjernu službu”, a samim time i nagradu, povećala činjenica da je u isto vrijeme dok je Vukac branio Plivu od Ludovikovih napada, njegov sinovac, Vlatko Vukoslavić, prema banu počinio nevjeru, “kojom bi plemenitu čovjeku vrijedilo glavu odsjeći”, zamjenivši sa kraljem Ludovikom svoj utvrđeni grad Ključ na Sani sa većim brojem sela za grad Bršljanovac u Križevačkoj županiji¹⁰. Teško se oduprijeti zaključku da su nagrade zbog zasluga koje je Vukac Hrvatinić stekao u ovome ratu poslužile kao osnova za formiranje kasnije prostrane feudalne oblasti i velike moći njegovog sina vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića.

Ono što je karakteristično za plivski Sokol jeste da je on, pored Kamengrada, Ključa i Višegrada, jedan od rijetkih srednjovjekovnih bosanskih gradova čiji je izgled sačuvan u likovnoj predstavi izvedenoj u drvorezu. Taj prikaz je objavljen u putopisu Benedikta Kuripešića koji je 1530. godine putovao kroz Bosnu kao član habsburškog poslanstva upućenog osmanskom sultanu Sulejmanu. Pored slike, Kuripešić je o Sokolu donio i kratki zapis: “U nedjelju, 4. septembra, krenusmo od Gerzova brežuljkom do tvrđavice Sokola (Szokoll), što znači koliko i ‘sokolov kamen’, a leži s lijeve strane i ima šest do sedam okruglih kula u zidovima i sa sve tri strane veliki dubok šanac.”¹¹

⁸ Мргјић-Радојчић, “Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу”, 174.

⁹ Јелена Мргјић-Радојчић, *Доњи Крају – Крајина средњовековне Босне*, Филозофски факултет у Београду – Филозофски факултет у Бањалуци – Историјски институт у Бањалуци, Београд, 2002, 68–69.

¹⁰ O tome: Thalloczy, Lajos: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Duncker & Humblot, Munchen – Leipzig, 1914, 62–63, 337–338, 339–342.

¹¹ Kuripešić, Benedikt: *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, (Preveo sa njemačkog i napisao komentare Đorđe Pejanović), Svjetlost, Sarajevo, 1950, 19–20. “Am Sonntag den iiii Septembris von Gersono nach pühel abgezoge biß züm schloß Szokoll, das wir nennenn mügen Falckenstein, welches an der lincken hand gelegen, und etwo vi. oder sibenn rund thürenn in der maur hat, auch von allen drey en ein tieffen grossen selbge waschen graben”, *Itinerarivm Wegraysß Kün. May. potschafft gen Constantinopel züdem Türckischen keiser Soleyman. Anno XXX*, f. 8.

Kuripešićev opis i ilustracija se svakako razlikuju od onoga kako je grad Sokol izgledao u vrijeme njegovog prvog spomena u historijskim izvorima. U početku ga je činila samo jedna utvrđena kula sa malim dvorištem. Kasnijim razvojem utvrda je proširivana te je u tom procesu strma stijena na kojoj se grad nalazio pretvorena u Gornji i Donji grad, dva prostrana platoa, od kojih gornji obuhvata sjeverozapadni, a donji jugoistočni dio gradskog kompleksa, omeđeni sa karakterističnim kulama koje je zabilježio i Kuripešić¹². Bedemi i kule Sokola su pojavom vatrenog oružja ojačavani i prilagođavani ovoj novini tehnike ratovanja¹³, u sklopu čega je bila i izgradnja isturene bočne kule na Grabežu, zapadno od grada, odnosno na drugoj strani kanjona Sokošnice, sa zadatkom da grad zaštiti od eventualnih napada sa boka¹⁴.

Grad Sokol je u toku akcije koju je poduzeo kralj Matija Korvin nakon pada srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva krajem 1463. godine, uvršten u sastav Jajačke banovine u kojoj je, izuzev jednog kratkog perioda 1496, ostao sve do oko 1518. godine kada ga Osmanlije i definitivno zauzimaju značajno se približivši gradu Jajcu¹⁵. Pod njihovom upravom utvrđenje je dodatno prošireno i ojačano, ali je ubrzo izgubilo svaki strateški značaj zbog rapidnih napredaka koje su Osmanlije postizale prema zapadu i sjeveru.

Sokol u Usori

Utvrda Sokol u Usori podignuta je na krečnjačkom uzvišenju iznad rijeke Sokoluše i nalazi se oko pet kilometara sjeveroistočno od Gračanice, pored magistralnog puta Gračanica – Gradačac. Njena osnovica je elipsastog oblika koju zatvaraju sa svih strana tvrdi gradski bedemi, sa izbačenom ulaznom kulom na sjeverozapadnom perimetralnom zidu gdje je prilaz gradu skoro nemoguć. Uz jugoistočni dio tvrđave nalaze se dva polukružno svedena i isturena tornja koja su štitila ulaz u grad vršeći ulogu stražarnica. Dodatnu zaštitu Sokolu pružala je i činjenica da je skoro sa svih strana omeđen ostrim i teško pristu-

¹² Bojanovski, "Sokol na Plivi", str. 44.

¹³ O tome opširnije u: Bojanovski, Ivo: *Einige ergebnisse in der erforschung Mittelalterlicher Burgen in Bosnien mit besonderer Beachtung der Transformation der Burgen in Artilleriefestungen*, Balcanoslavica, Vol. 7, Prilep, 1978, 71–100; Popović, Marko: *Utjecaj pojave topova na razvoj obrambenih sistema srednjovekovnih gradova u Bosni*, str. 99–110.

¹⁴ Bojanovski, "Sokol na Plivi", str. 42.

¹⁵ Šabanović, Hazim: *Bosanski pašaluk – Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 153; Мрғић-Радојчић, *Дођу Крају*, 167.

pačnim laticama¹⁶. Ovaj tip arhitekture odgovara osnovnoj namjeri Sokola kao utvrde koja je, uz Dobož, Srebrenik te Teočak i Gradačac, činila sastavni dio niza graničnih utvrđenja prema Ugarskoj kraljevini.

Kao što je slučaj i sa većinom tvrđava i gradova srednjovjekovne Bosne, ne znamo kada su nastali, ali je izvjesno da se to desilo neko vrijeme prije njihovog prvog javljanja u pisanim historijskim izvorima. Tako se prvi spomen utvrde Sokol u Usori veže za 15. stoljeće i svadbeni ugovor Radivoja Ostojića, poznatog aktera bosanske povijesti tog vremena. Prema ispravi napisanoj pred budimskim kaptolom saznajemo da se Radivoj vjenčao, po običaju Rimske crkve (“ritu Romane Ecclesie”), s Katarinom, kćerkom slavonskog plemića Nikole Veličkog i na taj način stekao pravo na trećinu utvrda Velika i Petna u požeškoj županiji, kao i sve posjede svoga punca u Ugarskoj i Slavoniji koji su mu trebali pripasti nakon njegove smrti i smrti žene mu Margarete. Radivoj se zauzvrat obavezao Nikoli i njegovoj supruzi dodijeliti polovicu svoje utvrde Sokol u Bosni, kao i polovicu svih svojih tadašnjih i budućih posjeda u Bosni i Slavoniji¹⁷.

Ono što je vrijedno istaknuti za ovaj značajni dokument u kojem se nalaze tragovi prvog spomena grada Sokola¹⁸ jeste to da se njegovo datiranje u dosadašnjoj literaturi može staviti pod znak pitanja, a shodno tome i podvrgnuti kritičkom ispitivanju. Naime, u zbirci izvora u kojoj je prvobitno objav-

¹⁶ Nešto podataka o srednjovjekovnoj prošlosti Sokola u Usori daju Hamdija Kreševljaković, “Stari bosanski gradovi”, 22, i Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 105. Iako na starom gradu nisu vršena značajnija arheološka ispitivanja, kao ni restauratorski i konzervatorski radovi, koji bi nam otkrili nešto više pojedinosti o Sokolu, postoji kratka rasprava o historiji Sokola koja može poslužiti za sticanje osnovnih znanja o prošlosti ovog grada: Salih Jalimam, “Srednjovjekovni grad Sokol (prilozi za studiju)”, *Gračanički glasnik*, br. 11, Gračanica, 2001, 60–67. Nešto više podataka o fizičkim karakteristikama Sokola daje Edin Šaković, “Oblik i arhitektura staroga grada Sokola”, *Gračanički glasnik*, br. 11, Gračanica, 2001, 69–74.

¹⁷ Povelja se nalazila u vlasništvu grofa Raussy, podbana u Koloszáru u Erdelju (danas Cluj-Napoca u Rumuniji). Tekst povelje objavljen je u: Arnold Ipolyi – Imre Nagy – Dezső Véghely, *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius*, vol. VII, Budapest, 1880, 449–451. Usp. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 79–81.

¹⁸ Pojedini historičari, kao Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 173; Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2009, 176, razmatrali su mogućnost da je Sokol spomenut prvi put 1426. godine u ugovoru ugarskog kralja Sigismunda i srpskog despota Stefana Lazarevića sastavljenog u Tati, ali su kasnija kritička istraživanja utvrdila da se spomen Sokola u ovom dokumentu ne odnosi na istoimenu tvrđavu kod Gračanice. Usp. Aleksandar Hoffer, “Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426.”, *GZM*, sv. V, Sarajevo, 1893, 553–554.

ljen, a to je sedmi svezak zbirke *Codex diplomaticus patrius*, odnosno *Hazai okmánytár*, ovaj je dokument datiran 2. juna 1429. godine¹⁹, prema čemu je ovaj datum kasnije službeno utvrđen kao svečani dan općine Gračanica. Sam datum možda i ne bi bio toliko problematičan i sumnjiv da se u povelji izričito ne navodi da je “Radywoy frater Thome regis Boznenzis”, dakle “brat Tomaša, bosanskog kralja”. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je Radivojev brat Tomaš postao kralj tek 1443, tj. nekih 14 godina nakon što bi povelja bila izdana, dobijamo evidentan disparitet kojeg nije jednostavno riješiti i na kojeg historiografija o gradu Sokolu još uvijek nije uspjela dati konačan odgovor.

Važno je napomenuti da se u dosadašnjoj literaturi autentičnost i vjerodostojnost ove povelje nikada nije dovođila u pitanje, iako su brojni autori koji su o tome pisali olako prelazili preko istaknutog problema datacije riješivši ga na taj način što su 1429. godinu zamijenili 1449, pri čemu je datum 2. juni uvijek ostajao isti. Naime, jedan od prvih autora koji je u literaturi pisao o Sokolu, Hamdija Kreševljaković, navodi da se Sokol prvi put spominje 2. juna 1449. godine²⁰. Za njim je i Đuro Basler prvi spomen Sokola stavio u istu godinu, sa istim datumom²¹. Citirajući Baslera, za tom se datacijom povelja i Jelena Mrgić koja prvi spomen Sokola, bez detaljnijih ispitivanja, kao i njeni prethodnici, smješta u 2. juni 1449²².

Da nešto nije uredu sa datumom koji se u historiografiji javlja u vezi sa prvim spomenom Sokola, primijetio je i Ivan Balta, svojski se potrudivši da ispravi navedene greške²³. Međutim, kada se problem sagleda u cjelini, proizlazi da je on, zapravo, svojim pokušajima samo unio dodatnu pomutnju u utvrđivanje ispravnog datuma kada je ova povelja nastala. Balta je pojavu 2. juna u historiografiji kao utvrđenog datuma nastanka povelje obrazložio

¹⁹ Ipolyi – Nagy – Véghely, *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius*, 451. Usp. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 79–81, 86. Ivan Balta, “Novovjekovna diplomatska analiza (XIX i XX vijeka) prve latinske isprave o gradu Sokolu kod Gračanice”, *Gračanički glasnik*, br. 13, Gračanica, 2002, 31, nap. 1 na str. 37, pogrešno navodi da se radi o šestom svesku pomenute zbirke objavljene 1876. godine. Istu grešku napravio je i Salih Jalimam, “Srednjovjekovni grad Sokol (prilozi za studiju)”, 66, ali ju je kasnije ispravio u radu “Analiza dokumenta o prvom spomenu srednjovjekovnog grada Sokola kod Gračanice”, *Gračanički glasnik*, br. 13, Gračanica, 2002, str. 39.

²⁰ Kreševljaković: *Stari bosanski gradovi*, str. 22.

²¹ Basler, Đuro: *Stari gradovi u Majevecu i Trebovcu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, IX, Tuzla, 1972, str. 57–58.

²² Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13-16. vek*, Istorijски институт, Посебна издања, књ. 55, Београд, 2008, 127, 130, 147.

²³ Balta: *Novovjekovna diplomatska analiza...*, 28–37.

činjenicom da bi taj datum, po Grotefendovim i Lietzmannovim kronološkim tablicama,²⁴ padao 1893. i 1899. godine, odnosno u vrijeme kad su Imre Nagy sa suradnicima, te Lajos Thallóczy, Čiro Truhelka i drugi “pisali, analizirali i datirali mnoge bosanske povelje po istim tablicama”²⁵.

Međutim, ukoliko obratimo pažnju na izvorni tekst povelje kako je objavljen u mađarskom izdanju, primjećujemo da je povelja datirana “*feria quinta proxima post festum Sacratissimi Corporis Cristi. Anno eiusdem Millesimo quadringentesimo vigesimo Nono...*”²⁶ Balta tvrdi da se, prema kršćanskom kalendaru svetaca, ovaj datum odnosi na “petak, prvi (dan) poslije Presvetog tijela Kristova (Tijelovo). Tijelovo je uvijek u četvrtak (a prema kalendaru Sacratissimi Corporis Cristi 1429. godine bio je 26. maj, jer je te godine Uskrs – Pascha bio u nedjelju, 27. marta)... Dakle, datum iz isprave bio je 27. maja 1429. godine, kao prvi pisani spomen grada Sokola.”²⁷ Uistinu je Uskrs 1429. godine bio 27. marta, a Duhovi, koji dolaze 7 sedmica, odnosno 50 dana nakon Uskrsa, padali su 15. maja. Sveta trojica, tj. Presveto trojstvo, dolazi u nedjelju poslije Duhova, tj. 22. maja, a Tijelovo, koje se slavi prvog četvrtka poslije Svete trojice, dolazi 26. maja. Baltine kalkulacije su do ove tačke u potpunosti bile ispravne. Ali ono na što u daljnjem postupku utvrđivanja ispravnog datuma nastanka povelje ipak moramo još jednom upozoriti, a to je ono gdje Baltina pogreška dolazi do izražaja, jeste da je povelja datirana “*feria quinta proxima post festum Sacratissimi Corporis Cristi*”. “*Feria quinta*”, jeste peti dan, ali nije i petak, kako to Balta razumijeva i prema čemu datira ovaj dokument, nego četvrtak, prema crkvenom shvatanju. Naime, dani u sedmici na koje se ne slave sveti nazivali su se u latinskom jeziku *feria* i brojali su se prema liturgijskoj slavi, tako da je prvi dan bio nedjelja, tj. *dominica*, a dani poslije nje su imali redne brojeve: *feria secunda* – ponedjeljak, *feria tertia* – utorak, *feria quarta* – srijeda, *feria quinta* – četvrtak i *feria sexta* – petak, dok je subota bila *sabbatum*²⁸. Ukoliko primijenimo tu formulu na

²⁴ Usp. Hermann Grotefend, *Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. I (Glossar und Tafeln), Hahn'sche Buchhandlung, Hannover, 1891; Isti, *Taschenbuch der Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hahn'sche Buchhandlung, Hannover – Leipzig, 1898; Hans Lietzmann, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000 n. Chr.*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1984⁴.

²⁵ Balta: *Novovjekovna diplomatska analiza...*, str. 30.

²⁶ Ipolyi – Nagy – Véghely: *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius*, str. 451.

²⁷ Balta: *Novovjekovna diplomatska analiza...*, str. 30.

²⁸ “The Church adopted a classical Latin word, *feria*, ‘feast day’, for day of the week, and numbered them *prima*, *secunda*, *tertia*, *quarta*, *quinta*, *sexta*, *septima*. For *feria prima*,

obrađivani dokument imamo zaključak da ispravni datum ipak nije predloženi 27. maj, nego 2. juni 1429. godine, odnosno, upravo onako kako je prvobitno bilo objavljeno u mađarskom izdanju povelje.

Ali ova datacijska zavrzlama ne završava tu. Baltino domišljanje i iznalaženje ispravnog datuma bilo je skoro uzaludno i nepotrebno jer je nekih 85 godina prije njega vrsni historičar Lajos Thallóczy primijetio isto neslaganje datuma i povijesnih činjenica te je potražio sigurniju osnovu za rješenje ovog problema. Konsultirao je svog kolegu historičara dr. Eleméra Varjú, koji je tvrdio da je dokument lično vidio, te je prema njegovom svjedočanstvu napisao da sporna datacija povelje ustvari treba glasiti: “Feria proxima post festum sacratissimi corporis Christi anno eiusdem millesimo quadringentesimo quadragesimo nono”, odnosno prvi četvrtak poslije slave Tijelova 1449, umjesto 1429. godine kako se na pojedinim mjestima to ranije računalo²⁹. S obzirom da je navedeni datum u povelji pomičan, iz Thallóczyjevog zaključka slijedi i drukčije datiranje prema crkvenom kalendaru. Dakle, umjesto 2. juna, ili 27. maja, kako je to činjeno do sada, povelju trebamo datirati 19. junom 1449. godine.

Nakon pada srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva 1463. godine, utvrda Sokol ušla je u sastav Srebreničke banovine, a u sastav Osmanskog carstva ulazi početkom 16. stoljeća. I po ovom pitanju u literaturi postoje određena neslaganja, pa pojedini autori tvrde da je 1512. godine vojska bosanskog sandžakbega Firuz-bega napala i osvojila Srebrenik i njemu podređene gradove Tešanj i Sokol,³⁰ dok se kod starijih autora, koji slijede ugarskog historičara Miklósa Istvánffyja (1538–1615), kao vrijeme pada Sokola pod osmansku vlast javlja 1520. godina³¹. Mnogo je vjerovatnije, međutim, da su osmanski upadi na to područje u tom periodu bili češći, te da se vlast nad pojedinim tvrđavama i predjelima brzo i često mijenjala. Također je moguće da su Osmanlije tu oblast poslije 1512. godine bili izgubili, pa su je potom ponovo zauzeli. Ta je oblast, uključujući i grad Sokol, prema Ademu Handžiću, ipak morala doći pod osmansku vlast prije 1. aprila 1519. godine, tj. kada je u Budimu

however, *dies dominicus* or *dominica* (cf. French *dimanche*) was generally substituted, and for *feria septima*, the Hebrew-derived *sabbatum* or *dies sabbati* (cf. French *samedi*) was used”, R. Dean Ware, “Medieval Chronology”, u: *Medieval Studies – An Introduction*, James M. Powell (ed.), Syracuse University Press, Syracuse (NY), 1992², str. 258.

²⁹ Thalloczy: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 80–81.

³⁰ Мргѣћ: *Северна Босна 13-16. век*, str. 158.

³¹ Usp. Đoko Mazalić, “Tešanj”, *GZM*, n.s., sv. VIII, Sarajevo, 1953, 289; Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 105.

zaključeno trogodišnje primirje³². Svakako je dugo vremena područje bivše Srebreničke banovine bilo ničija zemlja, te se osmanska vlast tu definitivno ustalila poslije pada Ugarskog kraljevstva na Mohačkom polju 1526. godine. Iako mu je strateški značaj ubrzo opao, kao vojno utvrđenje Sokol je korišten sve do 1840. godine kada je i trajno napušten.

Sokol u Konavlima

Područje Konavala, takozvani “misir Dalmacije”, nalazi se između Dubrovnika i Herceg Novog i današnji je najjužniji dio Republike Hrvatske. Sa mora je oštre i teže pristupačne obale dok unutrašnjost predstavlja uzdužan plodan pojas prostrt do hercegovačkih grebena. Konavle je pod bosanskom vlašću bilo oko pola stoljeća, stečeno je 1377, a prodato je Dubrovčanima u dva navrata, jedan dio posjeda 1419, a drugi 1426. godine. Poznato je po pokušaju kupoprodaje između Sankovića i Dubrovčana 1391, a koji je rezultirao podjelom područja među Kosačama i Pavlovićima, te po dva rata Dubrovčana sa vojvodom Radoslavom Pavlovićem (1430–1432) i hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačom (1451–1454) koji su proizišli iz izvršenih prodaja dvaju dijelova ovih vlastelinskih rodova. Najvažnije strateške tačke u Konavlima u srednjem vijeku bile su tvrđava Soko, naselja Obod, Ljuta, Uskoplje i brojna druga, te ruine starog Epidaura, Civitate Veteri, tj. grada Cavtata³³.

Po mnogima konavoska tvrđava Sokol prvi put se spominje u izvorima tek 1391. godine. U povelji župana Beljaka i vojvode Radiča Sankovića navodi se da oni ustupaju Dubrovčanima “жѣпѣ конавальскѣ и зѣ дольномѣ горомѣ и градѣ Соколь кои є ѣ нои”³⁴. Kao istaknuto utvrđeno mjesto u Konavlima ono je svakako imalo i veću i značajniju starost nego što to pokazuje ovaj podatak i nego li se to pretpostavlja. Jedna od pretpostavki je da su ga sagradili Bosanci,

³² Handžić, Adem: *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 47–48.

³³ O Konavlima literaturna polazišta u: Esad Kurtović, “Noviji radovi na proučavanju prošlosti Konavala pod bosanskom vlašću (1990.-2000.)”, u: *Naučni skup “Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000.”*, Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja 120, Odjeljenje društvenih nauka 36, Sarajevo, 2003, str. 189–196.

³⁴ (15. aprila 1391.), Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику 19, Београд-Сремски Карловци, 1929, str. 124.

tj. Tvrtko I poslije zauzimanja Konavala 1377. godine³⁵. Međutim, Tvrtkova jadranska politika pomno je praćena u Dubrovniku i da je ova pretpostavka tačna zasigurno bi imala i adekvatnog traga u izvorima.

Traga u izvorima ima u drugom smjeru. U svome čuvenom radu o humsko-trebinjskoj vlasteli Mihailo Dinić je prezentirao podatak koji govori o Dubravcu, kaštelanu Sokola koji je izvršio pljačku u Konavlima 1373. godine³⁶. Time smo pred prvim spomenom Sokola u vremenu kada Konavle nisu još bile pod bosanskom vlašću i svakako da Sokol treba podrazumijevati i u ranijim vremenima.

Tvrđava Soko nalazi se u dužinskoj sredini Konavala, u blizini sela Mrčine i Dunave. Smještena je u podnožju planinske kose Završje, na kamenoj zaravni sa okomitim bočnim stranama koje se dižu nad ostalim terenom i do 30 metara visine. Sama klisura prirodna je tvrđava, prilično nepristupačna i pogodna za odbranu. Osnova utvrde je nepravilna, prati teren sa zidovima u vidu raširene lepeze. Na sjevernoj strani je citadela široka oko 14 metara a u sredini je prostor širok oko 20 metara. Osim zidova utvrda je imala i više kula i osmatračnicu. Soko dominira konavoskim poljem i putevima koji iz Hercegovine silaze u Konavle³⁷. Očito je da je takvu predispoziciju imalo i u ranom srednjem vijeku s obzirom da šire područje baštini elemente zasebne slavenske zemlje.

Od 1391. godine kao i čitavo Konavle i tvrđava Soko je bila podijeljena između vlastele Pavlovića i Kosača³⁸. Obje porodice imale su svoje župane kao administrativne organe vlasti u čitavoj župi Konavli³⁹, a grad Soko su

³⁵ Радослав Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Српска краљевска академија, Споменик 66, Земун, 1926, str. 114.

³⁶ “Stoycus Sladinouich de Brenno coram domino Rectore ser Blasio de Sorgo conqueritur supra Dubraueç castellanum de Socchol dicens quod heri in Canali abstulit michi unum asinum oneratum frumento” (16. augusta 1373.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Lamenta de foris*, I, 133v; Михаило Динић, *Хумско-требињска властела*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања 397, Одељење друштвених наука 54, Београд, 1967, str. 73.

³⁷ Živanović, D. – D. Vuković: *Soko grad u Konavlima*, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 3, Dubrovnik, 1954, 375–384; Vego: *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 105–106; Beritić, Lukša: *Tvrđava Sokol u Konavlima*, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, str. 10–11 (1962–1963), Dubrovnik, 1966, 103–134.

³⁸ O specifičnom načinu podjele posjeda, Kapetanić, Niko: *Podjela zemlje u Vitaljini u 15. stoljeću*, *Anali Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 37, Dubrovnik, 1999, str. 9–31.

³⁹ Sandaljev župan u Konavlima bio je Bogeta Ruđić, a župan vojvode Radoslava Pavlovića

zajednički držali putem dvojice knezova koji su bili kaštelani Sokola. Maja 1420. godine u jednom ćirilskom dokumentu izrijekom se ističe podijeljenost grada Sokola među Pavlovićima i Kosačama: “И град Соколь 8 Конавлах кога град била є половица кнеза Павла потом сина м8 војводе Петра а половица реченога господина војводе Гандалла.”⁴⁰ Decembra 1420. godine spomenut je izvjesni Ivan kao čovjek vojvode Sandalja Hranića Kosače koji je u njegovo ime bio u Sokolu⁴¹. Februara 1422. godine spomenut je Sandaljev knez Radič⁴². Navođen više puta samo imenom, aprila 1422. godine kao knez u Sokolu i čovjek vojvode Radoslava Pavlovića spomenut je Branko Priterčenović. Zajedno s njim spomenuto je još 17 njegovih ljudi, od kojih neki žive u blizini tvrđave (*qui stant prope castrum Socho*), a među kojima je i Radonja koji je naveden kao čuvar vrata grada Sokola (*custos porte castris predicti*)⁴³. Kao kaštelani Sokola zajedno su septembra 1422. godine spomenuti Radič Pićević

bio je Radoslav Glavić.

⁴⁰ (20. maja 1420.), Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, str. 306.

⁴¹ Dubrovčani ga daruju: “Captum fuit de donando Iuano qui est nomine voiuode Sandagl in castro Socholi de denariis nostri comunis yperperos decem” (10. decembra 1420.), DAD, Consilium Minus, II, str. 163.

⁴² Dubrovčani javljaju Sandalju “да ето смо били писали кнез8 господства ви ки к 8 Сокол8” (25. februara 1422.), Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 322. Izjava Sandaljevog kneza Radiča Dubrovčanima: “Copia de la litera de lo conte de Sochol mandata la litera a Sandagl ... одъ Радича из Соккола војводе Гандалла сл8ге” (prije 25. februara 1422.),

⁴³ “Ser Polo de Resti comes quondam Canalis coram nobili et sapienti viro ser Dobre de Binzola honor vicerecore Ragusii sedente pro ser Nicola de Goze Rectore absente conqueritur supra Branchum comitem castris Socho, hominem voyuode Radossau et supra XVII famulis ipsius Branchy quorum nomina sunt hec, videlicet, Ghoysaus et Bude fratres Stiepchouich, Dobrossaus et Bogossaus fratres Boghixich, Boghich et Bogdien fratres Branchouich, Braychus Pribilouich, Radoctha et Milich et Radiscam qui stant prope castrum Socho, Radascin et Ratchus fratres qui stant prope castrum predictum et Vochaç Milosseuich de Dubrauzich et Radogna custos porte castris predicti, Vochassin Bossignanus et unius aliter Vocassinus similiter Bossignanus. Eo quia dicti accusati de mense februarii propelapsi more predonico et violenter acceperunt accusatori predicto res infrascriptas, videlicet, yperperorum quadraginta, grossis III, parvulum XV, tazias tres argenti, cuslerios sex argenti, centuras duas argenti, modicum argenti, copertorium unum a lecto de panno fodratum marturini, copertorium unum de tela, perničam unam, duo paria lentiaminum ...” (4. aprila 1422.), DAD, Lamenta de foris, V, 34v. Iste optužuju u drugi: (8. aprila 1422.), Isto, 36v-37; “Nixa Roziçich coram nobili et sapienti viro domino Nicola Mar. de Gozis honor Rectore Ragusii conqueritur supra Branchum Priterzenouich comitem castris Socchol hominem voiuode Radossau Paulouich” (16. aprila 1422.), str. 41.

(Pikijević) i Branko⁴⁴. To su dvojica ranije spominjanih upravitelja Sokola od dvojice bosanskih vlastelina.

Pored knezova (castellanus), oni koji se nalaze u blizini tvrđave (*qui stant prope castrum Socho*) i čuvara vrata (custos) izvori na specifičan način ali sasvim jasno navode stanovnike Sokola i njegove okoline. Jedne prilike je tvrđavska posada nazvana “junacima”, baš kao i osnovna vojna snaga dubrovačkog kneza u Konavlima smještena u naselju Ljuta a koja se u istom kontekstu spominje, a okolno stanovništvo “seljanima” i kao njihovim ljudima⁴⁵. Druge prilike posada je nazvana “gradskim junacima”, a okolno stanovništvo nazvano je “junacima od sela koji su pri gradu”⁴⁶. Na jednom mjestu ista ta tvrđavska posada nazvana je “gradštacima”⁴⁷.

Specifična posjedovna struktura u Konavlima u kojima su posjedi dvojice velmoža bili izmiješani dovela je u vrijeme sukoba ovih porodica i do promjena u strukturi vlasti nad Konavlima. Poslije smrti kneza Pavla Radinovića njegovi nasljednici su optuživali vojvodu Sandalja Hranića za smrt oca i u otvorenom sukobu preoteli vlast nad Konavlima 1416–1417. godine. Kada se uz pomoć Osmanlija vojvoda Sandalj oporavio tokom 1418. godine povratio

⁴⁴ “Bartolus Marini per suum procurator Paulum Martini coram nobili et sapienti viro ser Nicola Pe. de Poza conqueritur supra Radiç Pichieulich et Branchum castellanos castri Sochol in Canale. Eo quia predicti accusatoribus acceperunt violenter dicto accusatori unam salmam pannorum quam restactauerunt pro yperperos decem. Item conqueritur supra Jecosauum Pascaceuich et Dobrauac Radassinouich et Nouach Radassinouich cum multis alterius fratribus qui vocantur Golessi sono Bagnani. Eo quia predicti omnes violenter acceperunt dicto accusatori unum equum cum sella et cum freno et unam cubertam alterius selle et unum tamburum valoris sunt yperperorum centum viginti. Testes: Radiç Vidnich, Cemer Baglini Staricich, Giuchus, Zuetchus Dubraucich pelliparius, Echerach vlahus, Dubrauac vlahus, Volchaç Maleseuaç” (23. septembra 1422.), DAD, Lamenta de foris, V, sre. 93.

⁴⁵ “Ѹ Ѹторник на покладе ноцию кнезь вокводе Радосада из Сокола пославь юнаке из Сокола прикѸпивь селань околнѸхъ нихъ людьди тер посла немилостиго и напѸсти на кѸкю кнеза напега Ѹ КонавлаѸ и с велицѸмъ напомнимъ о кнезѸ кѸкю разбише и вьсе цю ви Ѹ кѸки пратежи иманья кнежа и нѸговѸхъ юднака” (26. februara 1322.), Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, str. 322.

⁴⁶ “цю се овамо Ѹчини кнезь господства ви Бранко ки к Ѹ СоколѸ съ юнаци градьскѸми и к себи прикѸпивь юнаке Ѹъ селъ кои сѸ при градѸ тер Ѹ понедѸлникъ ноцию самосилькѸмъ настѸпише на кѸкю кнеза нашега на Лютои” (14. marta 1422.), Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, str. 580.

⁴⁷ “и прьво великости ви писасмо како Бранко из Сокола съ градьштаци Ѹчинише кварь и прирокъ кнезѸ нашемѸ на Конавли и како мѸ домъ похѸстише ... промисли како кѸмо моки с миромъ Ѹъ тѸхъ градьцакъ оньдѸ стоать” (14. marta 1422.), Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, str. 323

je svoj posjed u Konavlima⁴⁸. U vremenu prevlasti Pavlovića nad Konavlima pratimo kako je Petar Pavlović gradio zdenac za vodu na Sokolu. U ime vojvode Petra ugovor o gradnji zdenca sa majstorom Antonijem i njegovim sinom sklopio je dubrovački plemić Ivan Crijević u drugoj polovini augusta 1417. godine. Uz cijenu od 30 dukata ugovor je predviđao izradu „cisterne“ koja bi izdržavala predviđenu funkciju, tj. zadržavala vodu, a u slučaju potrebe i da je majstori poprave dok ne bi bila u takvoj potrebnoj funkciji. Majstori su polovinu novca dobili odmah, a druga polovina isplaćivana im je poslije završenog posla, oktobra i novembra 1417. godine⁴⁹. Gradnja zdenca za vojvodu Petra spomenuta je juna 1419. godine u istrazi protiv zastupnika Ivana Crijevića. Prema navedenom majstor za gradnju zdenca išao je u Konavle zajedno sa Ivanom Crijevićem i čuvenim dubrovačkim trgovcem Petrom Primovićem. Dodatno, dat je iskaz da je i sam Ivan Crijević pomagao potiskivanje Sandalja Hranića iz Konavala⁵⁰. Očito je gradnjom zdenca Petar Pavlović računao i na

⁴⁸ Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Studije i monografije, Knjiga 4, Sarajevo, 2009, str. 217.

⁴⁹ “Magister Anthonius a Voltis et Vincentius eius filius} ipsorum et cuiusquam ipsorum bona voluntate et ex certa scientia sollempniter per aptay renuntiando promiserunt super se ipsorum et ipsorum bona fabricare unam cisternam sine inuenerint eam esse cauatam in castro Socchol in Canale ser Johanni Lampre de Zreua nomine voyuode Petri. Quam cisternam dicti magister Anthonius et Vincentius promiserunt fabricare et ei facere fundum et cartas et voltam bonas et sufficientes ad retinendum aquam. Et in casu quod non retineret aquam quod dicti magister Anthonius et Vincentius promiserint eam reaptare ita quod teneat aquam sufficienter ipsorum sumptibus. Et hoc pro precio et nomine pretii ducatorum auri triginta. Quos triginta ducatos dictus ser Johannes promisit et se obligauit renuntiando dare dictis magistro Antonio et Vincentio pro predicta fabricatione. De quibus triginta ducatis dicti magister Anthonius et Vincentius fuerunt confessi et contenti se habuisse et recepisse a dicto ser Johanne nomine dicti voyuode Petri ducatos quindecim et alios quindecim debeant habere quoniam cisterna predicta erit completa. Renuntiando” (23. augusta 1417.), DAD, *Diversa Cancellariae*, XLI, 154. Ispod: “1417 die XXVI mensis octubris predicti magister Anthonius et Vincentius fuerunt confessi et contenti se habuisse et recepisse a supradicto ser Johanne nomine et supra ducatos auri nouem pro parte solutionis predictae. Renuntiando”, Isto. Ispod: “Die XXIII nouembris 1417 prefati magister Anthonius et Vincentius confessi fuerunt habuisse a dicto ser Johanne pro parte ducatos sex auri. Renuntiando”.

⁵⁰ “Petrus Primi constitutus coram nobili et sapienti viro domino Pasquale de Restis honor Rectore Ragusii et suo minori consilio, juratus supra inquisitione ultra suprascripta contra ser Johannem Lampre de Zriua, et examinatus suo iuramento dixit se tamquam scire, videlicet, quia dum ipse Petrus Primi semel equitaret cum ser Johanne Lampre de Zriua in Canali et secum ducebant unum magistrum pro aptando cisternam voyuode Petri in castro quod habet in Canali et dum esset prope quandam domum in loco predicto Canalis tunc idem ser Johannes dixit ipsi Petro voyuoda Petar dedit michi hanc domum ut seruiat michi. Et dum unus ex quatuor fratribus qui ibi habitabant faceret nuptias vocauit dictum ser Jo-

trajniju svoju prevlast nad Konavlima i gradom Sokolom, no Sandalj je povratio svoju vlast u Konavle i u grad Sokol.

Prodaja dijela Konavala Dubrovčanima koju je izvršio Sandalj Hranić 1419. godine proizvela je jaku zategnutost između Dubrovčana i ljudi Radoslava Pavlovića⁵¹. Izmiješani posjed značio je potencijalnu opasnost za nove vlasnike a sudbina Sokola dobila je specifičnu poziciju s obzirom da je vojvoda Sandalj Dubrovčanima prodao i svoj dio grada, no dubrovački knez imenovan za Konavle je stanovao u naselju Ljuta. Na jednom mjestu pratimo kako je problem aktualnog dvovlašća u Sokolu podrazumijevao i opcije rušenja dubrovačkog dijela grada kao i pregrađivanje unutar grada⁵². Svjesni opasnosti Dubrovčani ipak nisu htjeli da dijele vlast u Sokolu⁵³. Njihove inicijative za razrješenje pitanja Sokola išle su preko vojvode Sandalja Hranića. U cjelini situacija je razriješena tek početkom 1423. godine kada je šira diplomatska misija, u kojoj su presudnu ulogu imale Osmanlije, rezultirala predajom čitavog grada Sokola Dubrovčanima⁵⁴. Time su Dubrovčani ostvarili onu potrebnu

hannem et Petrum et eis fecit honorem et ab uno ipsorum villicorum audiuit dici quod ipsi fratres ibi manentes seruebant dicto ser Johanni. Interogatus si idem Petrus Primi sciebat aliquid de aliquibus animalibus ablati dicto voiuode Sandalio per ipsum ser Johannem et missis Ragusium, dixit quia idem ser Johannes dixerat sibi Petro predicto: Ego fuit in exercitu cum meis famulis cum voieuoda Petar Paulouich quoniam castra mentabatur contra Sandalium per aliquot dies. Interogatus ipse Petrus quoniam fuit hoc dixit quod fuit post mortem comitis Pauli patris dicti voyuode Petar et tanquam dixit se scire” (20. juna 1419.), DAD, Liber Maleficiorum, II, str. 297.

⁵¹ O kupoprodaji Konavala, Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 221–244.

⁵² “а за градъ Соколь цю пише ваша милость крѣ мѣ сте послали говоре да с нами кои годе редѣ ѡчини а или да крѣте ви свою половицѣ тогаи град растлѣки крѣ ви га редѣ дрѣжати нѣ по колѣ си ино наамѣ даль а онѣ по тѣхѣ реченѣхѣ людехѣ зато бѣше господствѣ ви ѡговорѣ ѡчннннлѣ како да ви ваша милость и наамѣ послала да бисмо ми ѡзели онди поль град Сокола ѡ нашѣ рѣкѣ а да ѡчинннмо нѣкѣ тврѣгавѣ мегю наами до колѣ се о ино ѡгодѣва мегю наами ѡчини” (14. marta 1422.), Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, str. 324.

⁵³ “а за градъ Соколь теи исполице да нѣ с никимѣ Дѣбровникѣ дрѣжал ни чинннлѣ” (14. marta 1422.), Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, str. 324.

⁵⁴ Sporazum o Sokolu između Radoslava i Sandalja postignut je prije 17. januara 1423: “ave-mo ricevuda una letera data di la Sotto Samobor adi 17 zennaro ... chel castel di Sochol sia dato alle mani del dicto voiuoda ... che d’allora chel dicto castello li fu dato in le mani per noi” (1. februara 1423.), Lett. di Lev. VIII, 143–144; Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 240–244; Pejo Ćošković, “Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)”, *Croatica christiana periodica*, XIX/35, Zagreb, 1995, 44–46. Akcija oko Sokola iz početka 1423. nije bila dobro poznata, pa se navodilo da je Radoslav

prevlast nad glavnim vojnim i strateškim centrom u Konavlima kako bi započeli podjelu kupljenog dijela, bez obzira što još nisu bili kupili dio posjeda vojvode Radoslava Pavlovića⁵⁵. Već tokom 1423. Dubrovčani utvrđuju svoju tvrđavu Sokol, a i kasnije se prate njihovi potezi kojim su Sokol inkorporirali u svoj sistem upravne i vojne organizacije. Smatra se da je grad napušten poslije 1672. godine⁵⁶.

Juna 1423. godine spomenut je prostor ispod grada („sotto Sochol in Canale“), kao mjesto dogovaranja⁵⁷. To ne ukazuje na aktivnije podgrađe kakva pratimo po Bosni (Podvisoki, Potkreševno, ili kakav je recimo pivski Podsokol). Podsokol se spominje i u doba dubrovačke vlasti. Tako je juna 1488. spomenut posjed u Podsokolu u Konavlima⁵⁸, a februara 1494.

svoj dio Sokola ustupio krajem 1426, Marko Vego, “Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače”, *Most*, VII/28-29, Mostar, 1980, str. 130; Јован Вукомановић, *Конавли, Антропографска и етнолошка испитивања*, САНУ, Посебна издања 527, Одељење друштвених наука 85, Београд, 1980, str. 41.

⁵⁵ Kapetanić, “Podjela zemlje u Vitaljini u 15. stoljeću”, str. 10.

⁵⁶ Beritić, “Tvrđava Sokol u Konavlima”, str. 108, 110, 132.

⁵⁷ “Hoc est quiddam scriptum allatum per officiales partitores Canalis et registratum in presenti libro de mandato domini Rectoris et parui consilii pro maiori cautela et firmitate eorum que in eis scripta fuit cuius tenor sequitur, videlicet: Adi 23 di zugno 1423 sotto Sochol in Canale in presençia delli infrascripti testimoni a questo chiamati et pregadi di pre Andrea Drinchaseuich cappelano et scriptor deli detti ufficiali auanti li nobili et saui ser Andrea di Bonda conte di Canal al presente et ser Gauze de Poza, ser Federigo de Gondola, ser Marin de Prodanello et ser Vita Cle. de Goze ufficiali al presente de partir di Canal, venne Dobrasin Bogoeuich, Mioman et suoi fradelli Pocraciaç et Vochossauo Radotinich et Scisman Stipanouich, Dobrascin Marcouich, Volçaç Milatchouich, Vochsa Pribilouich tutti predetti Subçi, et Chierach Stieposeuich, Radossauo Voitanouich e Archuth Bogunouich et questi sono de Draceuiça. Tucti questi insieme et zascun di bono in solido promisi esser pleçi respondendo e pagadori per Radiç, Radogna e Radoie fradelli Bogdanouich de danno infedelita e tradimenti che fessen contra la signoria di Ragusa o vero contra loro ufficiali o qual che homo Raguseo o citadin Ragusino” (28. jula 1423. g.), DAD, Diversa Notariae, XIV, str. 19.

⁵⁸ “Et dechiaramo noi fratelli de comun concordio che le terre le qual hauemo in Canal sotto Sochol che sono circa quatro parte le qual furon del dicto condam nostro animo ser Nicola Alo. de Goze a esso peruenute per la parzogna facta cum li soi fratelli et a noi peruenute per successione materna et indiuisse in la suprascripta nostra parzogna, siano dicte terre cum tute sue raxone et pertinentie a ser Zore fratello nostro per summa et valor de perperi cinquecento settanta sei. Li quali die hauer el dicto ser Zore sopra li beni de padre nostro per una obligatione facta in 1487 18 luglio in debiti de notaria extracta in publica forma Tvrđava Sokol u Konavlima” (25. juna 1488. g.), DAD, Diversa Notariae, LXVIII, str. 121.

godine spomenuti su Radonja Ljubić i njegov sin Stjepan iz Pod Sokola u Konavlima („de Canali de sub Socol“)⁵⁹, što upućuje na konačan zaključak da je podnožje Sokola bilo naseljeno i da je egzistiralo manje naselje, no i da ono nije istaknuto privredna sredina poput brojnih u Bosni.

U povelji Fridriha III za Stjepana Vukčića iz 1448. godine, tvrđava Soko u Konavlima navedena je da se nalazi u njegovom posjedu⁶⁰. To ne može biti tačno, ali je poznato kako se tamo našla u nabranjanju Stjepanovih posjeda. S obzirom da su ovom poveljom potvrđivane ranije povelje ugarskih vladara, Žigmunda za Sandalja Hranića i Alberta za Stjepana Vukčića, navedeno predstavlja odraz ranijeg vremena, svakako od prije 1419. i 1423. godine, od kada Kosače više nisu posjedovale ni Konavle ni tvrđavu Sokol.

Sokol u Međurječju

U Međurječju u blizini utoka rijeka Tare i Pive u Drinu, na oštroj litici nalazi se tvrđava Sokol. Ostaci Sokola su bliže rijeci Pivi iznad koje se strme stijene dižu do visine oko 400 m. Po riječima arheologa Mirka Kovačevića, koji nije ostao ravnodušan kada je bio u prilici da bude na tvrđavi, pogled sa Sokola na okolinu je veličanstven. Strme strane predstavljale su prirodnu zaštitu. Više zidina kao elemenata zaštite otuda je bilo na istočnoj, prilaznoj strani. Očuvani ostaci pokazuju da je kompleks imao više građevina, kula i svodova, a područje tvrđave imalo je i dvije kamene stolice. Uzima se da

⁵⁹ “Simchus Braicinouich pellicarius conduxit et achordauit Stiepanum filium Radochne Gliubich de Canali de sub Sochol presentem et acceptantem cum consensu et voluntatem dicti Radochne patris sui ibi presentis et consentientis pro annis sex proxime futuros, promittens dictus Stiepanus toto dicto tempore stare et habitare cum dicto Simcho et ab eo non discedere non furari nec furari volentibus consentire, scilicet, esse fidelis sollicitus et obediens in omnibus licitis et honestis more boni famuli. Et versa vice dictus Simchus promisit dictum Stiepanum toto dicto tempore tenere secum in domo sua tam egrum quam sanum eumque cibare, nutrire, vestire et calciare et in fine temporis sibi dare omnia vestimenta noua de panno Ragusii et paramenta artis secundum consuetudinem artis pellipariorum. Et dictus Radochna Gliubich super se et bona sua se constituit plegium pro dicto Stiepano filio suo quod non furabitur et pro omni alio danno et manchamento quod haberet dictus Simchus ex dicto Stiepano et eius causa durante suprascripto tempore” (15. februara 1494. g.), DAD, Diversa Notariae, LXXIII, str. 126.

⁶⁰ “castrum Konowaltskij” (20.1. 1448), Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 379; Михайло Динић, “Земље херцега Светога Саве”, u: *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 181–182.

je ovaj Sokol sagradio vojvoda Sandalj Hranić Kosača, te da su ga on i njegov nasljednik Stjepan Vukčić Kosača često koristili kao svoje administrativno i ljetno rezidencijalno boravište⁶¹.

Uobičajena je postavka da je Sokol prvi put spomenut juna 1419. godine, prilikom Sandaljeve prodaje Konavala kao mjesto gdje je ta čuvena povelja izdata (“**НА СТИПАНЪ ПОЛЪ ПОД СОКОЛОМЪ**”)⁶². „Na Sokolu“ je pripreman i dokument o kupoprodaji Pavlovićevog dijela Konavala kojeg je Sandalj pokušao prodati Dubrovčanima krajem maja 1420. godine⁶³. Ipak, Sokol ima veću starost u pisanim izvorima. On je spomenut i deset godina ranije ali to nije bilo zapaženo kod istraživača ovoga grada, mada je odnosni dokument i njegovo spominjanje egzistiralo u dijelu literature. U Sokolu je sredinom juna 1409. godine pisana darovnica vojvode Sandalja i njegove punice banice Anke za kneza Aleksu Paštrovića kojem su darovali posjed selo “Cricena draga” na području Ostrovice⁶⁴. Teško je pomisliti da bi se jedan ovako značajan akt i prisustvo Sandaljeve punice banice Anke vezivali za konavoski Sokol jer u njemu, inače pod zajedničkom upravom sa knezom Pavlom Radinovićem,

⁶¹ Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 106; Мирко Ковачевић, “Црква под средњовековним градом Соколом”, *Старинар*, 18, Београд, 1968, 221–224; Обрен Благојевић, *Пива*, Београд, 1971, 521–522; Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1978, 104; Šefik Bešlić, *Katene stolice u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela 59, Odjeljenje društvenih nauka 34, Sarajevo, 1985, 22–24; Марко Поповић, “Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни”, *Зборник за историју БиХ* 2, Београд, 1997, 25–26.

⁶² Стојановић: *Старе српске повеље и писма*, I/1, 297; Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 106; Ковачевић, “Црква под средњовековним градом Соколом”, str. 223; Bešlić: *Katene stolice u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, str. 22; Поповић, “Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни”, str. 25; Марко Поповић – Светлана Вукадиновић, “Црква светог Стефана на Шћепан пољу под Соко-градом”, *Старинар*, 57, Београд, 2007, str. 138.

⁶³ “**НА СОКОЛЪ**” (30. маја 1420.), Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, str. 313.

⁶⁴ “Nos domina banissa Anna relicta bone memorie domini bani Vulch et nos Sandalus dei gratia voivoda magnus tote Bosne ... fecimus gratia seruitori nostro comiti Alexio Pastrouich pro suis veris et fidelibus servitiis damus ei villam, que vocatur Cricena draga in comitatu Ostrovice de nostro patrimonio, donamus et donavimus predicto Alexio in perpetuo ei ... Scripta in Socol d. m. Junii XV° die anno domini M^oCCCC^oVIII^o [1409] et pro magna cautella sigillavimus cum sigillo nostro”, Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, str. 352.

Sandalj nije izdao niti jedan dokument, pa čak nema ni očuvane informacije da je ikad u njemu boravio⁶⁵.

Već formirano rezidencijalno mjesto velmože na početku XV stoljeća upućuje na još veću starost u pokušaju određivanja vremena nastanka ove tvrđave. Vjerovatno ga je vojvoda Sandalj naslijedio kao djelimično izgrađeno utvrđeno mjesto. Očuvani su podaci i o angažmanu vojvode Sandalja na njegovoj izgradnji. Poznato je više dubrovačkih klesara i kamenara koji je on dovodio na Sokol. To su Mihoč Klapotić, Novak Pribisalić i Radiša Bogetić. U Sandaljevo ime njih je najčešće angažirao dubrovački vlastelin Teodor Prodanelić, inače Sandaljev dobar prijatelj, jamac i opunomoćenik za više djelatnosti u Dubrovniku. Tako je aprila 1424. godine angažiran “lapicida” Novak Pribilović koji je imao zadatak da izgradi jednu cisternu i druge radove koji budu potrebni za vojvodu Sandalja u Sokolu (*unam cisternam vel omnia altra laboreria que videbuntur et placebunt eidem voiuode in Sochol*). Svoj posao Novak je trebao da završi uz mjesečnu platu od 14 perpera dubrovačkih dinara, a troškove ishrane snosio bi vojvoda Sandalj⁶⁶. Dvije godine kasnije “petrarius” Radiša Bogetić obavezao se da će ići da gradi cisternu za vojvodu Sandalja u Sokolu (*nomine ipsius voiuode Sandagl, ire Sochol ipius voyuode ac faciendum ibidem unam cisternam*)⁶⁷.

⁶⁵ U svojim radovima ovu darovnicu izdanu u Sokolu spominju Mihailo Dinić i Ljubo Spavaralo. Iako izrijekom to ne kazuju očito da nije bilo sumnje da smatraju da je u pitanju neki drugi do Sokol u Međurječju. Prema registru M. Dinić je siguran u to da se ne radi o kopavoskom Sokolu, Динић, *Хумско-требињска властела*, 62, 113; Љубо Спаравало, “Бијела кнеза Алексе Паштровића”, *Историјски гласник*, 1–2, Београд, 1981, str. 78.

⁶⁶ “Nouach Pribilouich lapicida promisit et se et omnia sua bona per aptay renuntiando obligant laborare ac perfecte facere et construere voiuode Sandalio unam cisternam vel omnia altra laboreria que videbuntur et placebunt eidem voiuode in Sochol. Pro quo voiuoda ser Theodorus de Prodanello et Grupchum dohanerius dicti voiuode ad melius tenendum obligauerunt se et omnia ipsorum bona, dare et soluere dicto Nouach quolibet mensis quo steterit ad laboreria dicti voiuode Sandagl yperperorum quatuordecim et quod dictus voiuoda dabit sibi expensas necessariias oris pro eo tempore quo stabit cum ipso. Quod tempore incipe debet crastina die et finiturus est die quo licentiabitur ab illo voiuoda” (9. aprila 1424), DAD, *Diversa Cancellariae*, XLII, str. 261.

⁶⁷ “Radissa Boghetich petrarius promisit super se et omnia sua bona ser Teodoro de Prodanello et Grupcho gabelloto voyuode Sandagl stipulantibus et recipientibus nomine ipsius voiuode Sandagl, ire Schol [Sochol] ipsius voyuode ad faciendum ibidem unam cisternam quam ex suo magisterio tantum facere teneatur et debeat habendo a dicto voyuoda omnia necessaria bene, diligenter et de bono opere. Qui Radissa habere debeat pro salario et mercede sua cum illuc appulerit quolibet die quo laborabit computando dies ab ipso die quo ut dictum est appulerit grossos octo et expensas cibi et potus quolibet die” (9. aprila 1426.), DAD, *Diversa Cancellariae*, XLIV, 5v. Ispod: “MCCCCXXVI die XXII octobris 1426.

U Sokolu je bilo jedno od glavnih Sandaljevih boravišta. Vidjeli smo da je tu izdavao darovnice i povelje, ali i primao poslanstva i zadržavao se ljeti radi odmora. U velikoj diplomatskoj misiji zbog Konavoskog rata, dubrovački poslanik Benedikt Gundulić prati kretanje vojvode Sandalja i šalje svoja izvješća iz Sokola u Dubrovnik 13. maja, te kasnije 30. jula 1430. godine⁶⁸.

Ispod Sokola se nalazilo Stjepan-Polje (Šćepan-polje), s podgrađem Podsokol⁶⁹, koje je spomenuto prvi put maja 1428. godine⁷⁰. Iz Podsokola se javlja dubrovačko poslanstvo u prvoj polovini jula 1428. godine⁷¹. Dubrovačko poslanstvo kod hercega Stjepana Vukčića, u sastavu Marin Đorđić i Nikola Gundulić, poslalo je pismo svojoj vladi u Dubrovnik početkom 1451. godine iz Podsokola⁷².

Pored navedenih poslanstava i sve drugo što se može prikupiti u izvorima o Podsokolu ukazuje na aktivno podgrađe, sa brojnim elementima karakterističnim za razvijenu sredinu, uprkos činjenici da šire područje nije bilo na glavnom putu dubrovačkog trgovačkog prometa⁷³. Krajem maja 1428. godine kao Sandaljev čovjek iz Podsokola spomenut je Nahod Bogčaić (Bogaić).

Suprascriptus Radissa ad instantiam suprascriptorum ser Teodori et ser Grupchi confessus fuit habuisse integra solucionem a suprascripto voyuode pro suprascripto laborerio”, isto.

⁶⁸ U napatku za Benedikta Gundulića, poslanika kod vojvode Sandalja: “Rector di Ragusa col suo consiglio e del pregado allo nobile e saui ser Benedetto Mar. de Gondola ambassador a voiuada Sandagl diletto citadin nostro salute. Reciuessimo adi XVI di magio presente vostre lettere fatte di la in Sochol adi 13 del detto et intendessimo que e quanto per esse scriueti per quello aueti ex posto a voiuada Sandagl et luy vi a detto et risposto” (18. maja 1430.), DAD, Lettere di Levante, X, 136v; “Rector di Ragusa col suo consiglio allo nobile et saui ser Benedetto Mar. de Gondola ambassador a voiuada Sandagl diletto citadin nostro salutem. Ogi reciuessimo vostre lettere fatte in Sochol adi 30 luglio per la qual ne auisati ...” (2. augusta 1430), isto, str. 188.

⁶⁹ Динић, “Земље херцега Светога Саве”, 195; Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, 110; Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, str. 104.

⁷⁰ “de subtus Sochol” (27. maja 1428), DAD, Debita Notariae XIV, str. 192.

⁷¹ U pismu poslanicima kod Sandalja, Paskoju Rastiću i Ivanu Gunduliću, Dubrovčani navode: “Rector di Ragusa con lo suo consiglio et de pregadi al strenuo caualieri et nobili et saui messer Pasqual di Resti et ser Johanni di I. de Gondola ambaxiadori nostri a voiuada Sandagl salutem. Noi riceuessimo vostra letera data di la Sotto Sochol adi X di questo, lo quale auemo bene intesa et per questa vi faremo risposta quanto fara bisogna” (19. jula 1428.), DAD, Lettere di Levante, X, str. 96.

⁷² “litera vostra habiamo ricevuta scritta Soto Sochol alle 4 de questo” (15. januara 1451), DAD, Lett. di Lev., XII, str. 57.

⁷³ Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, str. 104.

On se zadužuje kod Ivana Prodanelića na 53 perpera i jedan groš. Njegovo ime i prezime, jasna identifikacija povezana za Sokol i vezanost za trgovinu prepoznaje se i u drugim ugovorima. Juna 1433. godine nalazimo ga kao dužnika kod Benedikta Gundulića i Ursa Zamanjića na iznos od 95 perpera. Maja 1434. godine opet se zadužuje kod istih kreditora. Visina zaduženja je 120 perpera⁷⁴. Na njega se vjerovatno odnosi i informacija iz 1443. godine u kojoj se među dužnicima navodi “Nauchod de Sotto Socho”⁷⁵. Iz Podsokola su braća Vukelja i Radivoj Božidarović, spomenuti oktobra 1447. godine u ugovoru o službi i suknarskom zanatu u Dubrovniku kod Ruska sina Radoslava Silkovića⁷⁶. Otuda je i Radovac Vitković koji je augusta 1451. godine prodao konja

⁷⁴ “Ego Nachod Bogchaich de subtus Sochol homo voiuode Sandagl confiteor quod super me et super omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Johanni Theodori de Prodanello yperperos quinquaginta tres et grossos unum usque ad unum mensem proxime futuros. Et sit de presenti viaggio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex et testius ut supra”. Zabilježeno je da je 8. decembra 1429. namiren dug kreditoru, (27. maja 1428.), DAD, Debita Notariae, XIV, 192; “Ego Nachod Bogaich de Sochol confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Benedicto de Gondola et Ursato Martoli de Zamagno yperperi nonaginta quinquam usque ad festum Sancti Martini proxime futuros. Et sit de presenti viaggio et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra” (9.-19. juna 1433.), Isto, XVI, 53; “Ego Nachod Bogaich de Sochol ... ser Benedicto de Gondola et Ursato de Zamagno Martoli yperperos centum viginti grossos” (26. maja 1434), Isto, 219v.

⁷⁵ “Questi sono li nomi deli debitori [164] ... Vochaz de Narente ... conte Dabixiuo Vochotich in Boraz ... Voceta Boghisich vlacho ... Radiuoy Boghinouich vlacho [164v] ... Zorzoben in Praza ... conte Vochaz Cranich [165] ... Radiuoy Dobroeuich de Pripoglie ... Dobrassin et Vochossau Nouachouich de Gorasda ... Radiz Radinouich de Gorasda ... Radissa Sedlarich ... Bogdan Bosigchouich deto Chragl ... Bosigcho Dapchouich a Narenta ... Vochaz Chermanouich de Praza ... Bogheta Radochnich de Tintiste [165v] ... miser Sandagl Chranich ... Giuragh Draghigeuich in Strebreniza ... Mirco soto Vratar ... Radiz Sergeuich in Strebreniza ... Radeaglia Chouazich de Narente ... Iuan Radichieuich et Stipan Bratinouich versa in Strebreniza ... Tomcho Radosalich versa soto Visochi ... Radiuoy Sulzich conte in zitade de Sutiescha [166] ... Gruban Branilouich homo de conte Vochaz [167] ... Nauchod de sotto Socho ... Iuan de Choza ... Radiuoy Zripouich ... Grupcho zarinich de voyuoda Stipan [170]” (11. marta 1443), DAD, Diversa Notariae, XXVI, str. 164–170.

⁷⁶ “Ruscus filius Radossau Silchouich conduxit et acordauit Vuchegliam et Radiuoi fratres Bosidarouichi de Podsochol ut dixerunt maiores annis XIII, videlicet, dictum Vuchegliam pro annis quatuor et Radiuoi fratris toto suprascripto tempore stare et habitare cum dicto Rusco et ab ipso non recedere non furari nec furari volentibus consentire, immo res et bona dicti Rusci bene et fideliter custodire in omnibus rebus licitis et honestis prout volet et precipiet dictus Ruscus. Et versa vice dictus Ruscus promisit dictos Vuchegliam et Radiuoi fratres tenere in domo sue tam egros quam sanos et eis facere expensas et ipsos nutrire, vestire et calciare secundum consuetudinem et ipsos docere artem lane prout volet et adiscere poterunt. Et in fine suprascripti temporis quoniam ipsi recedent a dicto Rusco ipsos vestire de nouo de rassa secundum consuetudinem et dare et soluere cuiuslibet

Pribeti Radešiću iz Đurinića za 15 perpera i šest dubrovačkih dinara.⁷⁷ Radivoj Radosalić iz Podsokola oktobra 1455. godine obavezao se na trogodišnju službu i izučavanje grebenarskog zanata kod Radonje Mirosalića.⁷⁸

Više autora smatra da je vojvoda Sandalj u podnožju Sokola na Stjepan polju sagradio crkvu svetoga Stjepana i da je kao njen ktitor u njoj sahranjen⁷⁹. Za Sandaljev angažman na gradnji crkve zaista i postoji izvorna potvrda, ali je ona često neopravdano povezivana za tvrđavu Sokol u Konavlima⁸⁰. Počet-

ipsorum yperperos sex grossorum Ragusii. Cum hoc quod si fratri ipsorum Vucheglie et Radiuoi daretur aliquod impedimentum pro eorum damnum, videlicet, quod dictus eorum dictus volet quod dicti Vucheglia et Radiuoi amplius starent cum dicto Rusco quod tunc et eo causa dicti Vucheglia et Radiuoi possint libere recedere a dicto Rusco soluente tamen dicto Rusco ipsis Vucheglie et Radiuoi pro rata temporis quo stetissent cum ipso Rusco. Et quod quilibet eorum Vucheglie et Radiuoi fuerunt sit plegius unus pro alio et alter pro altero, videlicet, quod stabunt toto suprascripto tempore cum dicto Rusco et non furabuntur nec aliquod damnum facient et sit insimul conuenerunt suprascripte partes promittentes omnia suprascripta attendere et obseruare. Renuntiantes omnes” (6. oktobra 1447), DAD, Diversa Cancellariae, LX, str. 234.

⁷⁷ “Radouaç Vitchouich de Podsochol vendidit unum equum Pribethe Radessich de Giurinch precio yperperis quindecim grossis sex, promittens dictus Radouaç defendere et disbrigare dictum equum dicto Pribethe a quamcumque persona, inferente, molestia et impedimentum dicto pribethe pro dicto equo et reficere omne damnum et interesse quod habere dictus pribetha si dictus equus aufereretur a dicto pribethe. Renuntiando. Illico dictus Radouaç confessus fuit habuisse et recepisse dictis yperperis quindecim a dicto Pribethe. Renuntiando” (21. augusta 1451), DAD, Diversa Cancellariae, LXIII, str. 175.

⁷⁸ “Radogna Mirossalich garzotus conduxit et accordauit Radiuoi Radosalich de Podsochol de Drina pro annis tribus proxime futuris, promittens dictus Radiuoi toto suprascripto tempore stare et habitare ac laborare cum dicto Radogna et ab ipso non recedere non furari nec furari volentibus consentire, scilicet, res et bona dicti Radogne bene et fideliter custodire et sibi seruire in omnibus rebus licitis et honestis prout volet et precipiet dictus Radogna. Qui Radogna promisit dictum Radiuoi tenere in domo sua tam egrum quam sanum et sibi facere expensas et ipsum nutrire, vestire et calciare secundum consuetudine et ipsum docere artem suam et in fine suprascriptorum annorum trium sibi dare et soluere yperperis viginti, unum mantellum de panno, unam zupam de fostagno, unum par calligarum de panno, unum biretum, grossorum XVIII et unam camisiam” (22. oktobra 1455.), DAD, Diversa Cancellariae, LXV, str. 100.

⁷⁹ Uroredi, Даница Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд, 1992, str. 134.

⁸⁰ Fisković, *Cvito: Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947, str. 52, 93; Војислав Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд, 1963, 252; Isti, “Умјетност”, у: *Историја Црне Горе*, Књига друга, Том први, Титоград, 1970, 442; Вукмановић, *Конавли, Антрополошка и етнолошка испитивања*, 41; Здравко Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1971, str. 53–54; Поповић – Вукадиновић, “Црква светог Стефана на Шћепан пољу

kom maja 1421. godine Mihoč Klapotić, dubrovački kamenar, obavezao se da će sa svojim šegrtom ići u Sokol kod vojvode Sandalja da mu sazida crkvu (*murarli una ghiesia*)⁸¹. možda upravo crkvu sv. Stjepana. U blizini je i crkva u Zagrađu za koju se smatra da ju je izgradio herceg Stjepan Vukčić Kosača.⁸² U sumarnom popisu iz 1468/1469. godine Stjepan-Polje je navedeno kao selo u nahiji Sokol sa 14 domova⁸³.

Koliki je značaj Sokola među Kosačama ponajbolje odražavaju izvori za vrijeme Stjepana Vukčića. Početkom oktobra 1435. godine vojvoda Stjepan Vukčić ovu svoju rezidenciju navodi kao „slavni dvor gospoctva mi u Sokolu“⁸⁴. Sokol je Stjepanu bio ishodištem za titulu, pa je pominjan i kao

под Соко-градом”, str. 168.

⁸¹ Iscrpan ugovor s kamenarom Mihočom Klapotićem u ime Sandalja sklopio je Teodor Prodanelić. O objektu, crkvi koju treba graditi, detaljnije informacije su izostale: “Ser Theodorus de Prodanello ex parte una et Michoç Clapotich petrarius ex parte alia de comuni eorum concordia attulerit in Benedicto de Schieris notarius unum scriptum pactorum inter eos factorum quod firmare et obseruare promisserunt super se et omnia bona sua cuius tenor sequitur, videlicet: In Christi nomine amen, 1421 adi III magio, io Theodoro di Prodanello acordai Michoç petraro con lo suo fante che vada a messer Sandagl in Sochol per murarli una ghiesia. Et chel dicto Michoç con lo suo fante abia yperperi venticinque lo mese con lo fante et la spesa di bocha. Et che se debia contar el suo salario cominçia adi 3 magio 1421 infin che lo signor li dira comiato. Et di qua li prometto a dar caualli per portarlo con le sue cose a spese di voiuoda. Et alla tornata sua vegnando a Ragusa che li dobbiamo dar caualli per lui et per lo suo albergo et altro non. El qual Michoç promette di lauorare lialmente et atendere a sopradicto acordio. Renunziando. Et io Todoro li prometto de esser pleço et pagador di tucto quello auera seruito el dicto Michoç a messer voiuoda. El qual Michoç abe da mi Todoro per parte del suo salario datili qui in Ragusa yperperi trentasei. Renunziando. Hec autem etc. Judex ser Matheus de Gradi et testius Ruscus magistri Christofori” (3. maja 1421.), DAD, Diversa Notariae, XIII, 175. Борис Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1990, 66. Pogrešno prezime kamenara (Radišić) u, Fisko- vić, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, 93; Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 252; Isti, “Умјетност”, 442; Вукмановић, *Конавли, Антрополошка и етнолошка испитивања*, 41; Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 54; Поповић – Вукадиновић, “Црква светог Стефана на Шћепан пољу под Соко- градом”, str. 168.

⁸² Ковачевић, “Црква под средњовековним градом Соколом”, str. 224.

⁸³ “Selo Stipanova Pola, pripada Sokolu”, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, (Priredio Ahmed S. Aličić), Islamski kulturni centar, Mostar, 2008, str. 233.

⁸⁴ “ВЪ СЛАВНИ ДВОРЬ ГОСПОЦТВА МИ 8 СОКОЛ8” (10. oktobra 1435.), Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику 24, Београд-Сремски Карловци, 1934, str. 37.

„Stjepan od Sokola“⁸⁵. U dvije povelje aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V Aragonskog (1444: “Sochol con un contato che chiama Drina”, 1454: “civitate Falcone cum suis castellis et cum comitatu suo, civitate Socol cum omnibus suis pertinentiis castris et confinibus”) i povelji “rimskog kralja” Fridriha III (1448: “castrum Soco cum dominio Strynon”), Sokol se nalazi na prvom mjestu kod nabiranja posjeda Stjepana Vukčića Kosače⁸⁶. Po svemu Sokol je Stjepanov glavni grad.

Krajem jula 1445. godine Stjepan Vukčić iz Sokola šalje poslanstvo koje narednog mjeseca zaključuje mir sa Venecijom⁸⁷. Početkom 1451. godine Stjepan Vukčić o ekonomskim pitanjima pregovara sa Dubrovčanima u Foči, Sokolu i Đurđevcu⁸⁸. U Sokolu je Stjepan Vukčić januara 1455. godine primio osmanskog poslanika koji je iskazivao negativan stav prema Dubrovčanima⁸⁹. Tu, u Sokolu, 1455. godine planirana je ženidba hercega Stjepana Vukčića i njegovih sinova Vlatka i Vladislava. Tim povodom tri dubrovačka poslanika sa bogatim darovima, tkaninama i većim brojem muzičara bili su upućeni u Sokol⁹⁰. Aprila 1465. godine herceg je planirao svoje gradove na granici prema Osmanlijama: Soko, Tođevac, Samobor i Mileševski, predati ugarskom kralju u zamjenu za posjede u Ugarskoj⁹¹. Ne zna se kada su tačno Osmanlije zauzele tvrđavu Sokol. To se desilo poslije januara 1466. godine⁹². Tvrđavu

⁸⁵ “Pax cum magnifico domino Stefano de Sochol magno vayvoda regni Bossine ac duce terre Huminis” (23. augusta 1445.), Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike*, knj. IX, JAZU, Zagreb, 1890, 226; Josip Valentineli, *Acta Albania Veneta*, III/19, München, 1971, 114.

⁸⁶ Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 361, 379, 397; Динић, “Земље херцега Светога Саве”, str. 195.

⁸⁷ “spectabilis et generosus miles dominus Georgius magister curie dicti magnifici domini Stefani ac sapiens vir Johannes ac egregius vir Vlatcho de Pochualiza et Grupcho coemptor suos honorabiles oratores sindici et procuratores prefati magnifici et potentis Stefani ut constat patentibus litteris ipsius magnifici domini Stefani datis Sochol die vigesimo mensis julii anno et indictione predictis suo sigillo pendente communitis a me Stefano et successoribus suis” (23.8. 1445), Ljubić, *Listine*, IX, 227; Valentineli, *Acta Albania Veneta*, III/19, 114; Сима Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања 376, Одељење друштвених наука 48, Београд, 1964, str. 89.

⁸⁸ Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, str. 131.

⁸⁹ Isto, 217.

⁹⁰ Isto, 218.

⁹¹ Isto, 262–263.

⁹² “Nos Iohannes de Rogozn, tauarnicorum regalium magister et Ian Zagorie, comes perpetuus, nec non regnorum Sclauonie et Croacie capitaneus generalis ... pro illis quingentis

Sokol Osmanlijama je predao izvjesni knez Radoje Zupčić koji je za taj čin bio nagrađen posjedom⁹³. U Sokolu je bilo sjedište nahije koja je pripadala kadiluku Drina⁹⁴.

Ni narodna tradicija nije propustila da Stjepana Vukčića poveže sa Sokolom, mada mu je blagodati Sokola obezbijedio njegov stric vojvoda Sandalj Hranić:

“Car mu dade silovitu vojsku,
izvede je do Kukanja grada,
pa poplete zelene koševe,
a pogradi šamce od kamena,
pa on bije u Kukanju baba,
prihvati mu grada i Kukanje,
odatle se Erceg premjestio
do Sokola grada bijeloga,
tu je Erceg mjesto učinio,
te je bio tri godine dana, ...”⁹⁵

florenis auri ... per ipsorum annuali censu more alias consueto obligamur ad castra sue serenitatis, puta: Pochytel, Zokol et Clwcz et victualia necessaria pro sustentatione gencium in eiusdem castris per nos construendis fecimus comparare” (12. januara 1466.), Јован Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/2*, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Треће одељење, Књига III, Београд, 1934, 670-671; Вељан Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Народна књига-Историјски институт, Београд, 1979, str. 115.

⁹³ U popisu iz 1468/1469: “Ova tri sela [Susečno, Trbušiča i Kukala] i sela Zakmur i Ćureva, koja su upisana, dole niže, na trećem listu, s one strane, data su od strane Visoke Porte knezu Radoju Zupčiću koji je predao Sokol, o čemu je donio svoj berat”, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, str. 114. U popisu iz 1477: “Čifluk kneza Radoja. To je osoba koja je predala tvrđavu Sokol”, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, (Priredio A. S. Aličić), Orijentalni institut, Monumenta Turcica historiam Slavorum meridionalium illustrantia, Tomus sextus, Serija II, Defteri 3, Sarajevo, 1985, 361; Недим Филиповић, “Поглед на османски феудализам”, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, 4, Сарајево, 1952, 103; Атанасовски, *Пад Херцеговине*, str. 115.

⁹⁴ Šabanović: *Bosanski pašaluk*, str. 138.

⁹⁵ “Sokol grad Ercega Stjepana”, po čuvenju pribilježio lugar Vukašin Amidžić iz Ćelebića kod Foče 1897. godine, Vlajko Palavestra, “Nekoliko nepoznatih stihova o hercegu Stjepanu”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, (Etnologija) 23, Sarajevo, 1968, str. 136.

Jedna nedavno pronađena informacija o Sokolu izaziva dilemu. Novembra 1486. godine spominje se Božidar Hvališević iz Završa kod Sokola u Bosni („de Xaverse apud Socol de Bosna“)⁹⁶. Po svemu sudeći radilo bi se o pivskom Sokolu.

Zaključna razmatranja

Iako geografski udaljeni i raspoređeni po različitim krajevima i oblastima srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva, sva četiri razmatrana lokaliteta zajedničke osobine, osim u imenu, imaju i u svom strateškom položaju i konfiguraciji terena na kojem su izgrađeni. Svi su u svojim sredinama imali istaknutu vojnu ulogu koja im je omogućavala da lako i dominantno kontroliraju okolne predjele. Time se faktor iznenađenja prilikom protivničkog napada smanjivao na najmanju mjeru a stanovništvu i posadi unutar zidina obezbjeđivala veća sigurnost. Međutim, srednjovjekovne su se utvrde razlikovale po svojoj funkciji i namjeni. Pojedine su tvrđave bile rezidencijalnog karaktera, dok su neke bile osmatračnice samo s vojnom posadom ili su činile sastavni dio odbrambenih mehanizama. Sve četiri utvrde obrađene u ovom radu, a posebno Sokol u Međurječju, imale su karakter velikaških rezidencija, ali su one, također, u velikoj mjeri bile orijentirane na vojni aspekt srednjovjekovnog života što se vidi po njihovom položaju, načinu gradnje, ali i kvaliteti i visini njihovih bedema. Činjenica da su pozicionirani na ključnim uzvišenjima također se reflektirala i u njihovom imenu koje simbolizira visine do kojih se ptica Sokol uzdiže i odakle promatra okolni krajolik.

Istražujući prošlost četiri utvrde sa imenom Sokol može se primijetiti da stanje njihove istraženosti nije na zadovoljavajućem nivou. Ono što je najpotrebnije, a to su arheološka istraživanja, ili nisu uopće provedena ili nisu uspjela dati svoju konačnu riječ. Sa svim Sokolovima bilo je i nerazriješenih

⁹⁶ “Bosidar Qualisseuich de Xauerse apud Socol de Bosna dicens se soluisse Turcis aspros quinque millia alias pro Radeta Boghetich [prazan prostor] de Ragusio sue habitatore Ragusii. Et dicens eum fuisse sclauum suum eundem Radetam ibi presentem et sollempni stipulatione stipulantem et acceptantem absoluit, manumisit et liberauit itaque a modo in antea dictus Radeta sit liber et sui juris et faciens etiam eidem Radete finem remissionem, liberationem, quietationem et absolutionem cum pacto de ulterius non petendo ubiquam a dicto Radeta aliquid, nec in eius bonis de omni et toto eo quod habere debebat vel petere poterit a dicti Radeta vel in eius bonis, vocans se tacitum et contentum a dicto Radeta et absolvens et liberans dictum Radetam et eius bona” (5. novembra 1486.g.), DAD, Diversa Cancellariae, LXXXV, str. 61.

pitanja koji su prvenstveno rezultat i izraz pogrešnih zaključaka u literaturi, što posebno vrijedi za pitanje datacije prvog spomena Sokola kod Gračanice. Rad, također, na ovom mjestu popravlja dosadašnja poistovjećivanja kojima je bila usložnjena ili pojednostavljivana historija Sokola u Konavlima i Sokola u Međurječju.

Izvori

1. Ђурић, Војислав Ј: *Дубровачка сликарска школа*, Београд, 1963.
2. Fermendžin, Eusebius: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, JAZU, Zagreb, 1892.
3. Ipolyi, Arnold – Imre Nagy – Dezső Véghely: *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius*, vol. VII, Budapest, 1880.
4. *Itinerarium Wegrayß Kün. May. potschafft gen Constantinopel zûdem Tûrckischen keiser Soleyman. Anno XXX.*
5. Kuripešić, Benedikt: *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, (Preveo sa njemačkog i napisao komentare Đorđe Pejanović), Svjetlost, Sarajevo, 1950.
6. Ljubić, Šime: *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, knj. IV, JAZU, Zagreb, 1874.
7. Ljubić, Šime: *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, knj. IX, JAZU, Zagreb, 1890.
8. Мргић-Радојчић, Јелена: *Повеља бана Твртка кнезу Вукџу Хрватинићу*, *Стари српски архив*, књ. II, Лакташи, 2003, str. 169.
9. Nagy, Imre – Farkas Deak – Gyula Nagy: *Hazai oklevéltár 1234-1536*, Budimpešta, 1879.
10. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, (Priredio A. S. Aličić), Orijentalni institut, Monumenta Turcica historiam Slavorum meridionalium illustrantia, Tomus sextus, Serija II, Defteri 3, Sarajevo, 1985.
11. Rački, Franjo: *Povelja bosanskoga bana Tvrтка od god. 1366*, *Starine JAZU*, knj. XXI, Zagreb, 1889, str. 81–82.
12. Радонић, Јован: *Дубровачка акта и повеље I/2*, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Треће одељење, Књига III, Београд, 1934.
13. Стојановић, Љубомир: *Старе српске повеље и писма, I/1*, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику 19, Београд-Сремски Карловци, 1929.

14. Стојановић, Љубомир: *Старе српске повеље и писма*, I/2, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику 24, Београд-Сремски Карловци, 1934.
15. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, (priredio Ahmed S. Aličić), Islamski kulturni centar, Mostar, 2008.
16. Šurmin, Đuro: *Hrvatski spomenici*, Sveska I (od godine 1100–1499), JAZU, Zagreb, 1898.
17. Valentineli, Josip: *Acta Albania Veneta*, III/19, München, 1971.

Literatura

1. Атанасовски, Вељан: *Пад Херцеговине*, Народна књига-Историјски институт, Београд, 1979.
2. Balta, Ivan: *Novovjekovna diplomatska analiza (XIX i XX vijeka) prve latinske isprave o gradu Sokolu kod Gračanice*, *Gračanički glasnik*, br. 13, Gračanica, 2002, 28–37.
3. Basler, Đuro: *Stari gradovi u Majeveci i Trebovcu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, IX, Tuzla, 1972, str. 57–64.
4. Beritić, Lukša: *Tvrđava Sokol u Konavlima, Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 10–11 (1962–1963), Dubrovnik, 1966, str. 103–134.
5. Bešlagić, Šefik: *Kamene stolice u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela 59, Odjeljenje društvenih nauka 34, Sarajevo, 1985.
6. Благојевић, Обрен: *Пува*, Београд, 1971.
7. Bojanovski, Ivo: “Sokograd, Sokolac, Šipovo – srednjovjekovni grad”, *Arheološki pregleđ*, knj. 9, Beograd, 1967, str. 159–161.
8. Bojanovski, Ivo: *Sokol na Plivi*, Spomenici kulture – Serija A, Broj 18, Društvo konzervatora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968.
9. Bojanovski, Ivo: *Sokol na Plivi, Naše starine*, knj. XIII, Sarajevo, 1972, 41–69.
10. Bojanovski, Ivo: *Einige ergebnisse in der erforschung Mittelalterlicher Burgen in Bosnien mit besonderer Beachtung der Transformation der Burgen in Artilleriefestungen*, *Balcanoslavica*, Vol. 7, Prilep, 1978, 71–100.
11. Čremošnik, Gregor: *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka*, *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.*, IV-V (1949–1950), Sarajevo, 1950, 105–199.
12. Ћирковић, Сима: *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања 376, Одељење друштвених наука 48, Београд, 1964.
13. Ћошковић, Пејо: “Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)”, *Croatica christiana periodica*, XIX/35, Zagreb, 1995, str. 1–54.

14. Динић, Михаило: *Хумско-требињска властела*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања 397, Одељење друштвених наука 54, Београд, 1967.
15. Динић, Михаило: “Земље херцега Светога Саве”, у: *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, str. 178–269.
16. Ђурић, Војислав Ј: *Умјетност*, у: *Историја Црне Горе*, Књига друга, Том први, Титоград, 1970.
17. Филиповић, Недим: “Поглед на османски феудализам”, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, 4, Сарајево, 1952, str. 5–146.
18. Fisković, Cvito: *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947.
19. Grotefend, Hermann: *Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. I (Glossar und Tafeln), Hahn’sche Buchhandlung, Hannover, 1891.
20. Grotefend, Hermann: *Taschenbuch der Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hahn’sche Buchhandlung, Hannover – Leipzig, 1898.
21. Грујић, Радослав: *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Српска краљевска академија, Споменик 66, Земун, 1926.
22. Handžić, Adem: *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
23. Hoffer, Aleksandar: *Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. V, Sarajevo, 1893, str. 553–554.
24. Jalimam, Salih: *Srednjovjekovni grad Sokol (prilozi za studiju)*, *Gračanički glasnik*, br. 11, Gračanica, 2001, str. 60–67.
25. Jalimam, Salih: *Analiza dokumenta o prvom spomenu srednjovjekovnog grada Sokola kod Gračanice*, *Gračanički glasnik*, br. 13, Gračanica, 2002, str. 39.
26. Кајмаковић, Здравко: *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Веселин Маслеша, Сарајево, str. 1971.
27. Каретанић, Нико: *Podjela zemlje u Vitaljini u 15. stoljeću*, *Anali Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 37, Dubrovnik, 1999, 9–31.
28. Ковачевић, Мирко: *Црква под средњовековним градом Соколом*, *Старинар*, 18, Београд, 1968, str. 221–224.
29. Ковачевић-Којић, Десанка: *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1978.
30. Креševljaković, Hamdija: *Stari bosanski gradovi, Naše starine*, knj. I, Sarajevo, 1953, str. 7–45.
31. Kurtović, Esad: *Noviji radovi na proučavanju prošlosti Konavala pod bosanskom vlašću (1990.-2000.)*, у: *Naučni skup “Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000.”*, Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja 120, Odjeljenje društvenih nauka 36, Sarajevo, 2003, str. 189–196.

32. Kurtović, Esad: *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Studije i monografije, Knjiga 4, Sarajevo, 2009.
33. Lietzmann, Hans: *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000 n. Chr.*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, str. 1984.
34. Mazalić, Đoko: *Tešanj*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s, sv. VIII, Sarajevo, 1953, str. 289–302.
35. Mošin, Vladimir: *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije II (Reprodukcije)*, Historijski institut JAZU, Zagreb, 1952.
36. Мргић-Радојчић, Јелена: *Доњи Краји – Крајина средњовековне Босне*, Филозофски факултет у Београду – Филозофски факултет у Бањалуци – Историјски институт у Бањалуци, Београд, 2002.
37. Мргић, Јелена: *Северна Босна 13-16. век*, Историјски институт, Посебна издања, књ. 55, Београд, 2008.
38. Нилевић, Борис: *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1990.
39. Palavestra, Vlajko: *Nekoliko nepoznatih stihova o hercegu Stjepanu*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, (Etnologija) 23, Sarajevo, 1968, str. 136.
40. Поповић, Даница: *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд, 1992.
41. Popović, Marko: *Uticaј pojave topova na razvoj obrambenih sistema srednjovekovnih gradova u Bosni*, *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoј Evropi*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1989, str. 99–110.
42. Поповић, Марко: *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини – Прилог проучавању фортификационих структура*, *Зборник за историју БиХ 1*, САНУ, Београд, 1995, str. 33–55.
43. Поповић, Марко: *Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни*, *Зборник за историју БиХ 2*, Београд, 1997, str. 1–33.
44. Поповић, Марко – Светлана Вукадиновић: “Црква светог Стефана на Шћепан пољу под Соко-градом”, *Старинар*, 57, Београд, 2007, str. 137–174.
45. Redžić, Husref: *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2009.
46. Спаравало, Љубо: “Бијела кнеза Алексе Паштровића”, *Историјски гласник*, 1-2, Београд, 1981, str. 63–87.
47. Šabanović, Hazim: *Bosanski pašaluk – Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
48. Šaković, Edin: *Oblik i arhitektura staroga grada Sokola*, *Gračanički glasnik*, br. 11, Gračanica, 2001, str. 69–74.

49. Šišić, Ferdo: *Studije iz bosanske historije – I. O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I. god. 1363*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XV, Sarajevo, 1903, str. 319–325.
50. Thalloczy, Lajos: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Duncker & Humblot, Munchen – Leipzig, 1914.
51. Truhelka, Ćiro: *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo, 1904.
52. Vego, Marko: *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957.
53. Vego, Marko: *Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Most, VII/28-29, Mostar, 1980, str. 129–140.
54. Вукомановић, Јован: *Конавли, Антропографска и етнoлошка испитивања*, САНУ, Посебна издања 527, Одељење друштвених наука 85, Београд, 1980.
55. Ware, R. Dean: Medieval Chronology, u: *Medieval Studies – An Introduction*, James M. Powell (ed.), Syracuse University Press, Syracuse (NY), 1992, str. 252–277.
56. Živanović, D. – D. Vuković: *Soko grad u Konavlima*, Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 3, Dubrovnik, 1954, str. 375–384.